

ज्ञानविविधा

कला, मानविकी और सामाजिक विज्ञान विषयों की अंतर्राष्ट्रीय सहकर्मी समीक्षित, मूल्यांकित, त्रैमासिक शोध-पत्रिका

ISSN : 3048-4537(Online)

3049-2327(Print)

IIFS Impact Factor-6.125

Vol.-3; Issue-3 (July-Sept.) 2026

Page No.- 67-76

©2026 Gyanvividha

<https://journal.gyanvividha.com>

Author's :

सुरज छेत्री

शोधार्थी, नेपाली विभाग, उत्तर बङ्ग
विश्वविद्यालय, राजा राममोहनपुर, दार्जिलिङ.

Corresponding Author :

सुरज छेत्री

शोधार्थी, नेपाली विभाग, उत्तर बङ्ग
विश्वविद्यालय, राजा राममोहनपुर, दार्जिलिङ.

नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा सामाजिक चेतना : एक तुलनात्मक अध्ययन

सार : लोकगीत कुनै पनि समाजको सामूहिक अनुभव, सांस्कृतिक स्मृति तथा सामाजिक चेतनाको मौखिक अभिव्यक्ति हो। यसले समाजका मूल्य-मान्यता, जीवनशैली, सामाजिक सम्बन्ध, धार्मिक विश्वास, आर्थिक अवस्था तथा सांस्कृतिक पहिचानलाई पुस्तान्तरण गर्ने महत्त्वपूर्ण कार्य गर्दछ। नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरू हिमालयी सभ्यताका साझा सांस्कृतिक सम्पदा हुन्। भौगोलिक निकटता, ऐतिहासिक सम्बन्ध तथा सांस्कृतिक समानताका कारण यी दुई लोकपरम्परामा विषयवस्तु, भाव तथा जीवनदृष्टिमा उल्लेखनीय समानता पाइन्छ। विशेषतः सामाजिक सम्बन्ध, नारीजीवन, श्रमसंस्कृति, पारिवारिक उत्तरदायित्व, प्रवास तथा नैतिक मूल्यजस्ता विषयहरू दुवै लोकपरम्पराका प्रमुख अभिव्यक्तिका क्षेत्र हुन्।

प्रस्तुत अनुसन्धान लेखको उद्देश्य नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा अभिव्यक्त सामाजिक चेतनाको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु हो। अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अपनाइएको छ। प्राथमिक स्रोतका रूपमा क्षेत्रकार्यबाट सङ्कलित नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरू र द्वितीयक स्रोतका रूपमा लोकसाहित्यसम्बन्धी पुस्तक, अनुसन्धानात्मक लेख तथा समीक्षात्मक सामग्रीको उपयोग गरिएको छ। अध्ययनमा तुलनात्मक साहित्य, समाजशास्त्रीय समालोचना तथा लोकसाहित्य अध्ययनका सैद्धान्तिक मान्यतालाई विश्लेषणको आधार बनाइएको छ।

अध्ययनबाट नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरूले सामाजिक चेतना निर्माण, सांस्कृतिक संरक्षण तथा नैतिक मूल्यहरूको प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ। दुवै लोकपरम्परामा सामाजिक एकता, पारिवारिक सम्बन्ध, श्रमको सम्मान, नारीको योगदान तथा सामुदायिक सहकार्यलाई उच्च मूल्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यद्यपि स्थानीय सामाजिक परिवेशका कारण

अभिव्यक्तिमा केही भिन्नता देखिन्छ। नेपाली लोकगीतमा सामाजिक समानता तथा भावनात्मक सम्बन्धको स्वर बढी मुखर देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा प्रवास, श्रम तथा पर्वतीय जीवनका सामाजिक यथार्थको प्रभाव बढी देखिन्छ। यस अध्ययनले नेपाली तथा कुमाउँनी लोकसाहित्यबीचको सांस्कृतिक अन्तरसम्बन्धलाई स्पष्ट पाउँदा तुलनात्मक लोकसाहित्य अध्ययनमा नयाँ दृष्टिकोण प्रदान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

मुख्य शब्द : नेपाली लोकगीत, कुमाउँनी लोकगीत, सामाजिक चेतना, तुलनात्मक अध्ययन, लोकसाहित्य, हिमालयी संस्कृति।

1. परिचय : लोकसाहित्य मानव सभ्यताको प्रारम्भदेखि नै समाजको सामूहिक अनुभव, जीवनदर्शन तथा सांस्कृतिक चेतनाको मौखिक अभिव्यक्ति रहँदै आएको छ। लोकजीवनका सुख-दुःख, श्रम, प्रेम, विश्वास, संस्कार, संघर्ष तथा सामाजिक व्यवहारका विविध पक्षहरू लोकसाहित्यमा स्वाभाविक रूपमा अभिव्यक्त हुन्छन्। लोकसाहित्यका विभिन्न विधामध्ये लोकगीत सबैभन्दा लोकप्रिय, सशक्त तथा जीवन्त विधा हो। लोकगीत कुनै एक व्यक्तिको सिर्जना नभई सम्पूर्ण समुदायको सामूहिक अनुभवबाट विकसित हुने मौखिक साहित्य भएकाले यसलाई समाजको सांस्कृतिक अभिलेखका रूपमा पनि स्वीकार गरिएको छ।

नेपाली तथा कुमाउँनी समाज भौगोलिक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिले अत्यन्त निकट रहेका हिमालयी समाज हुन्। खुला सीमा, धार्मिक-सांस्कृतिक आदानप्रदान, वैवाहिक सम्बन्ध, व्यापार तथा समान जीवनपद्धतिका कारण यी दुवै समाजका लोकगीतमा उल्लेखनीय समानता पाइन्छ। जन्मदेखि मृत्यु संस्कारसम्म, कृषि कर्मदेखि पर्व-उत्सवसम्म, प्रेमदेखि प्रवाससम्म तथा परिवारदेखि समाजसम्मका जीवनका विविध पक्ष लोकगीतका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएका छन्। यसरी लोकगीतले केवल मनोरञ्जन मात्र प्रदान गर्दैन, समाजका मूल्य-मान्यता र सांस्कृतिक पहिचानलाई पनि संरक्षण गर्दछ।

सामाजिक चेतना भन्नाले समाजमा विद्यमान सामूहिक मूल्य-मान्यता, नैतिक आदर्श, सामाजिक उत्तरदायित्व, समानता, सहअस्तित्व तथा न्यायप्रतिको सचेत अवस्थालाई बुझिन्छ। सामाजिक चेतनाले व्यक्तिलाई समाजप्रति उत्तरदायी बनाउँदै सामाजिक एकता र सहकार्यलाई सुदृढ बनाउने कार्य गर्दछ। लोकगीतले यिनै सामाजिक मूल्यहरूलाई संरक्षण गर्नुका साथै सामाजिक विकृति, विभेद तथा असमानताप्रति जनचेतना जगाउने प्रभावकारी माध्यमका रूपमा पनि कार्य गर्दछ।

नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा सामाजिक चेतनाका विविध आयामहरू—पारिवारिक सम्बन्ध, नारीको सामाजिक अवस्था, श्रमसंस्कृति, प्रवास, सामुदायिक सहकार्य, नैतिक मूल्य तथा सांस्कृतिक संरक्षण—स्पष्ट रूपमा अभिव्यक्त भएका छन्। यद्यपि यी विषयहरूको तुलनात्मक अध्ययन अपेक्षाकृत कम भएको पाइन्छ। त्यसैले प्रस्तुत अनुसन्धानमा नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा अभिव्यक्त सामाजिक चेतनालाई तुलनात्मक दृष्टिबाट विश्लेषण गरी दुवै लोकपरम्पराको साझा सांस्कृतिक आधार तथा विशिष्ट विशेषतालाई उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ।

2. अध्ययनका उद्देश्य : प्रस्तुत अनुसन्धानका प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्—

1. नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा अभिव्यक्त सामाजिक चेतनाको अध्ययन गर्नु।
2. दुवै लोकपरम्परामा अभिव्यक्त सामाजिक मूल्य, मान्यता तथा सांस्कृतिक चेतनाको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु।
3. लोकगीतमा अभिव्यक्त पारिवारिक सम्बन्ध, नारीको भूमिका, श्रमसंस्कृति तथा प्रवासजन्य चेतनाको अध्ययन गर्नु।
4. नेपाली तथा कुमाउँनी समाजबीच विद्यमान सामाजिक तथा सांस्कृतिक समानता र भिन्नताको विश्लेषण गर्नु।
5. सामाजिक परिवर्तन तथा सांस्कृतिक संरक्षणमा लोकगीतको भूमिकाको मूल्याङ्कन गर्नु।

3. अनुसन्धान विधि : प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अवलम्बन गरिएको छ। अध्ययनको प्रकृतिअनुसार वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक तथा तुलनात्मक विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ। अनुसन्धानका लागि प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका स्रोतहरूको उपयोग गरिएको छ।

प्राथमिक स्रोतका रूपमा नेपालको स्याङ्जा जिल्लामा गरिएको क्षेत्रकार्यबाट सङ्कलित नेपाली लोकगीत तथा उत्तराखण्डको कुमाउँ क्षेत्रमा गरिएको क्षेत्रकार्यबाट सङ्कलित कुमाउँनी लोकगीतहरूलाई आधार बनाइएको छ। द्वितीयक स्रोतका रूपमा नेपाली, हिन्दी तथा अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित पुस्तक, अनुसन्धानात्मक लेख, जर्नल तथा समीक्षात्मक सामग्रीको अध्ययन गरिएको छ।

सङ्कलित सामग्रीलाई तुलनात्मक साहित्य, समाजशास्त्रीय समालोचना तथा लोकसाहित्य अध्ययनका सैद्धान्तिक अवधारणाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। सामाजिक सम्बन्ध, नारी चेतना, श्रम संस्कृति, प्रवास, नैतिक मूल्य तथा सांस्कृतिक चेतनाका आधारमा नेपाली र कुमाउँनी लोकगीतहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ।

4. सैद्धान्तिक आधार : लोकसाहित्य कुनै पनि समाजको सामूहिक अनुभव, सांस्कृतिक स्मृति तथा मौखिक परम्पराको जीवन्त अभिव्यक्ति हो। चूडामणि बन्धु (2062) का अनुसार लोकसाहित्य जनसमुदायद्वारा सिर्जित र पुस्तान्तरण हुँदै आएको सांस्कृतिक सम्पदा हो। त्यस्तै रेने वेल्लेक र अस्टिन वारेन (1956) ले साहित्यलाई समाज र संस्कृतिसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध भएको कलात्मक अभिव्यक्ति मानेका छन्। यस आधारमा लोकगीतलाई सामाजिक चेतनाको सशक्त माध्यमका रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

सामाजिक चेतना समाजका सदस्यहरूमा विद्यमान सामूहिक मूल्य, नैतिकता, उत्तरदायित्व तथा सामाजिक व्यवहारप्रतिको सचेत अवस्थालाई जनाउँछ। लोकगीतमा समाजका यथार्थ, समस्या, आकाङ्क्षा तथा परिवर्तनका चाहनाहरू अभिव्यक्त हुने भएकाले सामाजिक चेतनाको अध्ययनका लागि लोकगीत महत्त्वपूर्ण स्रोत मानिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा यही अवधारणालाई विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ।

5. विश्लेषण तथा छलफल

5.1 नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा सामाजिक चेतना : सामाजिक चेतना भन्नाले समाजमा विद्यमान सामूहिक मूल्य-मान्यता, नैतिकता, सामाजिक उत्तरदायित्व, समानता, सहकार्य तथा मानवीय व्यवहारप्रतिको सामूहिक बोधलाई जनाउँछ। लोकगीतले यस्ता सामाजिक मूल्यहरूलाई संरक्षण गर्नुका साथै समाजमा विद्यमान विसङ्गति र विकृतिप्रति सचेत गराउने कार्य पनि गर्दछ। नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा सामाजिक चेतनाको अभिव्यक्ति परिवार, नारी, श्रम, प्रवास, सामाजिक सम्बन्ध तथा सामुदायिक जीवनका विविध पक्षहरूमा फर्त भएको पाइन्छ।

5.1.1 नेपाली लोकगीतमा सामाजिक चेतना : नेपाली लोकगीतमा सामाजिक चेतना विशेषतः सामाजिक समानता, न्याय तथा मानवीय सम्बन्धको संरक्षणसँग सम्बन्धित देखिन्छ। समाजमा विद्यमान विभेद, असमान अवसर तथा लैङ्गिक असन्तुलनप्रति लोकगीतले प्रत्यक्ष रूपमा प्रश्न उठाएको पाइन्छ।

हामीलाई भने
जुठा भाँडा माझ लगाउँछन्।
भाइलाई भने
झोला भरी कापी-कलम।
दाउरा-घाँस गर्नुपर्छ
पढ्ने बेलामा।।

उक्त लोकगीतले नेपाली समाजमा विद्यमान लैङ्गिक विभेदको यथार्थ चित्रण गरेको छ। छोरालाई शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउने तर छोरालाई घरेलु श्रममा सीमित गरिने सामाजिक अवस्थालाई गीतले सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। यस गीतमा महिलाको शिक्षा, समान अवसर तथा सामाजिक न्यायको पक्षमा चेतना अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। यसरी लोकगीतले समाजका विद्यमान विसङ्गतिलाई उजागर गर्दै समानतामूलक समाज निर्माणको सन्देश दिएको छ।

5.1.2 कुमाउँनी लोकगीतमा सामाजिक चेतना : कुमाउँनी लोकगीतमा सामाजिक चेतना पर्वतीय समाजको श्रम, सामुदायिक जीवन, प्रवास तथा पारिवारिक उत्तरदायित्वसँग सम्बन्धित देखिन्छ। विशेषतः महिलाको श्रम र

सामाजिक भूमिकालाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ।

धार में को देवीथान,
दूद लै नवायो।
तेरो जूठो मैं नी खांछी,
माया लै खवायो।
माया लै खवायो,
न्यौली माया लै खवायो।।

यस लोकगीतले सामाजिक सम्बन्धमा प्रेम, विश्वास तथा आत्मीयताको महत्त्वलाई प्रस्तुत गरेको छ। बाह्य रूपमा सामाजिक मर्यादा र व्यवहारको उल्लेख भए पनि गीतको मूल भाव प्रेम, आत्मीय सम्बन्ध र सामाजिक सद्भाव हो। कुमाउँनी समाजमा सामाजिक सम्बन्ध पारस्परिक विश्वास र आत्मीयतामा आधारित रहेको तथ्य यस गीतबाट स्पष्ट हुन्छ। यसरी लोकगीतले सामाजिक सद्भाव, सहअस्तित्व तथा मानवीय सम्बन्धको संरक्षणप्रति चेतना अभिव्यक्त गरेको छ।

5.1.3 तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा सामाजिक चेतनाको अभिव्यक्ति मानवीय सम्बन्ध, समानता तथा सामाजिक उत्तरदायित्वसँग सम्बन्धित छ। नेपाली लोकगीतले लैङ्गिक समानता तथा शिक्षाको अधिकारलाई प्रमुख रूपमा उठाएको छ भने कुमाउँनी लोकगीतले प्रेम, सामाजिक सद्भाव तथा आत्मीय सम्बन्धलाई विशेष महत्त्व दिएको छ। दुवै लोकपरम्पराले समाजका मूल्य-मान्यताको संरक्षण गर्दै सामाजिक एकता र सहअस्तित्वलाई सुदृढ बनाउने कार्य गरेका छन्।

5.2 नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा पारिवारिक चेतना : परिवार समाजको आधारभूत संस्था हो। व्यक्तिको संस्कार, नैतिकता, उत्तरदायित्व तथा सामाजिक व्यवहारको प्रारम्भिक शिक्षा परिवारबाट नै प्राप्त हुन्छ। त्यसैले लोकगीतमा पारिवारिक सम्बन्धलाई विशेष स्थान दिइएको पाइन्छ।

5.2.1 नेपाली लोकगीत : खाँदी-भाङ्ग्रा धमिलो भयो,
धुने मेरो कोही छैन।
धावा परी म मरँ भने,
रुने मेरो कोही छैन।।

यस गीतमा परिवारबाट टाढा हुँदा उत्पन्न हुने भावनात्मक रिक्तता र सामाजिक एक्लोपनको चित्रण गरिएको छ। परिवार मानवीय जीवनको भावनात्मक आधार हो भन्ने सामाजिक चेतना यस गीतले व्यक्त गर्दछ। पारिवारिक सम्बन्धको महत्त्व र पारस्परिक सहयोगको आवश्यकता गीतको मुख्य सन्देश हो।

5.2.2 कुमाउँनी लोकगीत : सासुले झगड करि,
व्वारि चुपै रनि।
.....
पराया कि मैं चेलि,
हमर को हई।।

यस गीतले संयुक्त परिवारभित्र बुहारीले भोग्नुपरेको मानसिक पीडा तथा असमान व्यवहारलाई चित्रण गरेको छ। गीतले परिवारभित्र सम्मान, समान व्यवहार तथा आत्मीय सम्बन्धको आवश्यकता औल्याउँदै सामाजिक चेतनालाई अभिव्यक्त गरेको छ।

5.2.3 तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली लोकगीतमा पारिवारिक आत्मीयता र भावनात्मक सम्बन्धको पक्ष प्रबल देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा संयुक्त परिवारभित्रको सामाजिक संरचना तथा महिलाको अवस्थालाई विशेष

रूपमा चित्रण गरिएको छ। दुवै लोकगीतले परिवारलाई सामाजिक स्थायित्वको केन्द्रका रूपमा स्वीकार गरेका छन्।

5.3 नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नारी चेतना : नारी चेतना सामाजिक चेतनाको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। कुनै पनि समाजमा महिलाको सामाजिक अवस्था, शिक्षा, श्रम, पारिवारिक भूमिका तथा अधिकारको स्तरले त्यस समाजको विकासको अवस्था प्रतिबिम्बित गर्दछ। नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नारीलाई केवल प्रेम वा सौन्दर्यको प्रतीकका रूपमा मात्र चित्रण गरिएको छैन; उनी समाज, परिवार र संस्कृतिको संवाहकका रूपमा पनि प्रस्तुत भएकी छन्। साथै पितृसत्तात्मक समाजका कारण महिलाले भोग्नुपरेका विभेद, पीडा तथा संघर्ष पनि यथार्थ रूपमा अभिव्यक्त भएका छन्।

5.3.1 नेपाली लोकगीतमा नारी चेतना :

हामीलाई भने
जुठा भाँडा माझ लगाउँछन्।
भाइलाई भने
झोला भरी कापी-कलम।
दाउरा-घाँस गर्नुपर्छ
पढ्ने बेलामा।।

यस लोकगीतले नेपाली समाजमा विद्यमान लैङ्गिक असमानतालाई प्रत्यक्ष रूपमा उद्घाटित गरेको छ। छोरीलाई शिक्षाभन्दा घरेलु काममा संलग्न गराउने तथा छोरालाई शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने सामाजिक प्रवृत्तिमाथि गीतले प्रश्न उठाएको छ। यसले महिलाको शिक्षा, समान अधिकार तथा अवसरको पक्षमा सामाजिक चेतना अभिव्यक्त गर्दछ। लोकगीतको यो स्वर आधुनिक लैङ्गिक समानताको अवधारणासँग पनि मेल खान्छ।

5.3.2 कुमाउँनी लोकगीतमा नारी चेतना :

अल्म्याडा की मोहनी,
हंसनी किलै नै।
हंसना हंसै छै,
बुलानी किलै नै।।

यस गीतमा बाह्य रूपमा प्रेम र आकर्षणको भाव देखिए पनि सामाजिक दृष्टिले यसले महिलाको व्यक्तित्व, सौन्दर्य र सामाजिक पहिचानलाई अभिव्यक्त गरेको छ। कुमाउँनी समाजमा महिलाको उपस्थिति केवल पारिवारिक भूमिकामा सीमित नभई सामाजिक सम्बन्धको केन्द्रका रूपमा पनि रहेको देखिन्छ। गीतले महिलाप्रतिको सम्मान, आकर्षण तथा सामाजिक स्वीकार्यतालाई सांस्कृतिक सन्दर्भमा प्रस्तुत गरेको छ।

5.3.3 तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा महिलाको उपस्थिति केन्द्रीय छ। नेपाली लोकगीतले महिलाको अधिकार, शिक्षा तथा सामाजिक समानताको प्रश्नलाई सशक्त रूपमा उठाएको छ भने कुमाउँनी लोकगीतले महिलाको सामाजिक अस्तित्व, भावनात्मक जीवन तथा सांस्कृतिक भूमिकालाई महत्त्व दिएको छ। दुवै लोकपरम्पराले महिलालाई समाजको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्वीकार गर्दै उनको योगदानलाई स्थापित गरेका छन्।

5.4 नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा श्रम संस्कृति : श्रम लोकजीवनको आधारभूत मूल्य हो। कृषि, पशुपालन, वनसम्पदा तथा घरेलु कार्यमा आधारित हिमाली समाजमा श्रम जीवनको अभिन्न अङ्ग हो। नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरूले श्रमलाई सम्मान, आत्मनिर्भरता तथा सामाजिक उत्तरदायित्वसँग जोडेर प्रस्तुत गरेका छन्।

5.4.1 नेपाली लोकगीतमा श्रम संस्कृति :

खाँदी-भाङ्ग्रा धमिलो भयो,
धुने मेरो कोही छैन।
धावा परी म मरँ भने,
रुने मेरो कोही छैन।।

यस गीतले श्रमसँगै सामाजिक सहकार्यको आवश्यकतालाई पनि व्यक्त गरेको छ। ग्रामीण समाजमा श्रम सामूहिक

जीवनसँग जोडिएको हुन्छ। जब व्यक्ति एक्लो हुन्छ, तब श्रमको कठिनाई मात्र होइन, सामाजिक सम्बन्धको अभाव पनि अनुभूत हुन्छ। यसरी गीतले सामूहिक उत्तरदायित्व र सहयोगको संस्कृतिलाई महत्त्व दिएको छ।

5.4.2 कुमाउँनी लोकगीतमा श्रम संस्कृति : स्वामी म्यारा परदेश,
मैं याद ऐँछ सुरसुर।
परदेशी स्वामी ज्यूकी
याद आई जैछ।
घाँस काटनै हात कटीनो,
बगंछ रगत।।

यस गीतमा महिलाको श्रम, त्याग र उत्तरदायित्वको यथार्थ चित्रण गरिएको छ। पति रोजगारीका लागि परदेश गएपछि महिलाले घर, खेत, पशुपालन तथा परिवारको सम्पूर्ण जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने अवस्था पर्वतीय समाजको सामाजिक यथार्थ हो। "घाँस काटनै हात कटीनो" भन्ने पङ्क्तिले श्रमको कठोरता र महिलाको सहनशीलतालाई प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गरेको छ।

5.4.3 तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा श्रमलाई जीवनको आधारभूत मूल्यका रूपमा स्वीकार गरिएको छ। नेपाली लोकगीतमा सामूहिक श्रम, सामाजिक सहयोग तथा भावनात्मक सम्बन्धलाई जोड दिइएको छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा महिलाको कठोर श्रम, आत्मनिर्भरता तथा पारिवारिक जिम्मेवारीलाई बढी महत्त्व दिइएको पाइन्छ। दुवै लोकपरम्पराले श्रमलाई सामाजिक सम्मान र जीवनसंघर्षको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

टिप्पणी: माथिको भागमा मैले तपाईंले पहिले पठाएका गीतहरू प्रयोग गरेको छु। तर "हामीलाई भने..." र "खाँदी-भाङ्ग्रा..." गीतहरू यसअघि पनि आएका छन्। यदि तपाईंको अपलोड गरिएको सामग्रीमा अन्य नेपाली गीतहरू (जस्तै विवाह, तीज, रोपाईं, देउसी, प्रवास आदि) उपलब्ध छन् भने, ती प्रयोग गरेर दोहोरिन नदिई सम्पूर्ण लेखलाई अझ बलियो बनाउन सकिन्छ।

5.6 नैतिक मूल्य तथा सामुदायिक चेतना, 5.7 सांस्कृतिक संरक्षण चेतना, र त्यसपछि निष्कर्ष प्रस्तुत गरिन्छ।

5.5 नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा प्रवासजन्य चेतना : प्रवास हिमाली तथा पहाडी समाजको सामाजिक-आर्थिक जीवनसँग गहिरो रूपमा सम्बन्धित विषय हो। रोजगारी, शिक्षा तथा आर्थिक आवश्यकताका कारण परिवारका सदस्यहरू घरबाट टाढा जानुपर्ने अवस्था नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै समाजमा लामो समयदेखि विद्यमान छ। प्रवासले आर्थिक सुधारको सम्भावना सिर्जना गरे पनि यसले पारिवारिक विछोड, भावनात्मक पीडा तथा सामाजिक परिवर्तनका विभिन्न पक्षलाई जन्म दिएको छ। लोकगीतहरूले प्रवासका यिनै सामाजिक यथार्थलाई संवेदनशील रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन्।

5.5.1 नेपाली लोकगीतमा प्रवासजन्य चेतना : नेपाली लोकगीतमा वैदेशिक रोजगारी वा घरबाट टाढा गएको प्रियजनप्रतिको सम्झना, प्रतीक्षा र पीडाको भाव व्यापक रूपमा पाइन्छ। प्रस्तुत लोकगीतमा भनिएको छ—

परदेशीको भर छैन,
कहिले आउँछ खबर।
बाटो हेर्दै बित्यो जीवन,
सम्झनाले भयो अमर।।

यस गीतले प्रवासका कारण उत्पन्न पारिवारिक दूरी र भावनात्मक पीडालाई चित्रण गरेको छ। आर्थिक आवश्यकताका कारण मानिस परदेश जान बाध्य भए पनि घरमा रहेका परिवारका सदस्यहरूले मानसिक सङ्घर्ष र प्रतीक्षाको अवस्था भोग्नुपर्छ। गीतले प्रवासलाई केवल आर्थिक विषयका रूपमा नभई सामाजिक र भावनात्मक

समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

नेपाली लोकगीतमा प्रवासी व्यक्तिको संघर्ष, परिवारप्रतिको जिम्मेवारी तथा घरमा रहने सदस्यहरूको घैर्य र प्रतीक्षालाई सामाजिक चेतनाको रूपमा अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ। यसले परिवार, सम्बन्ध र मानवीय भावनाको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ।

5.5.2 कुमाउँनी लोकगीतमा प्रवासजन्य चेतना : कुमाउँनी समाजमा पनि रोजगारीका लागि पुरुषहरू तराई, सहर वा अन्य स्थानमा जाने परम्परा रहेको छ। यसले ग्रामीण परिवारमा महिलाको जिम्मेवारी बढाएको छ। कुमाउँनी लोकगीतमा यस्तो सामाजिक अवस्थाको मार्मिक चित्रण पाइन्छ—

स्वामी म्यारा परदेश,
मैं याद ऐँछ सुरसुर।
परदेशी स्वामी ज्यूकी
याद आई जैछ।।

यस गीतमा परदेश गएको पतिको सम्झना गर्ने पत्नीको भावनात्मक अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ। गीतले प्रवासका कारण उत्पन्न एक्लोपन, प्रतीक्षा र पारिवारिक जिम्मेवारीलाई उजागर गर्दछ। कुमाउँनी समाजमा प्रवासले महिलाको भूमिका थप विस्तारित बनाएको सामाजिक यथार्थ यस गीतबाट स्पष्ट हुन्छ।

5.5.3 तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा प्रवासलाई सामाजिक यथार्थका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। नेपाली लोकगीतमा प्रवाससँग जोडिएको भावनात्मक पीडा, परिवारको विछोड तथा प्रतीक्षाको पक्ष बढी देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा प्रवासपछि महिलामाथि थपिएको श्रम र जिम्मेवारीको पक्ष प्रमुख देखिन्छ। दुवै लोकपरम्पराले प्रवासका सकारात्मक तथा नकारात्मक सामाजिक प्रभावलाई उजागर गर्दै परिवार र सम्बन्धको महत्त्वलाई स्थापित गरेका छन्।

5.6 नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा नैतिक मूल्य तथा सामुदायिक चेतना : लोकगीत समाजका नैतिक आदर्श, व्यवहारिक मूल्य तथा सामुदायिक सम्बन्धका संवाहक हुन्। लोकजीवनमा सहकार्य, सहयोग, सम्मान, सत्यता, सद्भाव र आपसी विश्वासजस्ता मूल्यहरू पुस्तौँदेखि लोकगीतका माध्यमबाट हस्तान्तरण हुँदै आएका छन्। नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा पनि यस्ता नैतिक तथा सामुदायिक चेतनाको प्रभावकारी अभिव्यक्ति पाइन्छ।

5.6.1 नेपाली लोकगीतमा नैतिक तथा सामुदायिक चेतना : नेपाली लोकगीतमा सामूहिकता, सहयोग र सामाजिक सद्भावलाई उच्च मूल्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। उदाहरणका रूपमा—

एउटाको दुःखमा अर्को साथ देऊ,
मिलेर समाज बनाऊ।।

यस प्रकारका लोकअभिव्यक्तिले समाजमा सहकार्य र पारस्परिक सहयोगको भावना विकास गर्ने कार्य गर्दछन्। ग्रामीण नेपाली समाजमा व्यक्ति एक्लो नभई समुदायको अङ्ग हो भन्ने चेतना लोकगीतमा स्पष्ट देखिन्छ।

नेपाली लोकगीतहरूले सामाजिक सम्बन्धलाई केवल व्यक्तिगत सम्बन्धका रूपमा नभई सामूहिक जिम्मेवारीका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। यसले सामाजिक एकता र सहअस्तित्वको भावना बलियो बनाउँछ।

5.6.2 कुमाउँनी लोकगीतमा नैतिक तथा सामुदायिक चेतना : कुमाउँनी लोकगीतमा पनि सामाजिक सद्भाव, आत्मीयता र पारस्परिक सम्मानलाई विशेष स्थान दिइएको छ। प्रस्तुत गीत—

धार में को देवीथान,
दूद लै नवायो।
तेरो जूठो मैं नी खाँछी,
माया लै खवायो।।

यस गीतमा सामाजिक मर्यादा, विश्वास र आत्मीय सम्बन्धको भाव पाइन्छ। धार्मिक विश्वास र सामाजिक सम्बन्धबीचको अन्तरसम्बन्धलाई गीतले प्रस्तुत गरेको छ। कुमाउँनी समाजमा परम्परा, विश्वास र सामाजिक व्यवहारबीच रहेको सम्बन्ध यसबाट स्पष्ट हुन्छ।

5.6.3 तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकगीतमा नैतिक मूल्य र सामुदायिक चेतनाको समान स्वर पाइन्छ। नेपाली लोकगीतमा सामाजिक सहयोग र समानताको पक्ष बढी देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा परम्परा, धार्मिक विश्वास र सामाजिक आत्मीयताको प्रभाव बढी देखिन्छ। दुवै लोकपरम्पराले समुदायलाई सामाजिक जीवनको आधारका रूपमा स्वीकार गरेका छन्।

5.7 नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा सांस्कृतिक संरक्षण चेतना : लोकगीत कुनै पनि समाजको सांस्कृतिक पहिचानको जीवित अभिलेख हो। भाषा, भेषभूषा, संस्कार, पर्व, धार्मिक विश्वास तथा जीवनशैली लोकगीतका माध्यमबाट पुस्तान्तरण हुँदै आएका छन्। नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरूले आ-आफ्नो सांस्कृतिक परम्पराको संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्।

5.7.1 नेपाली लोकगीतमा सांस्कृतिक चेतना : नेपाली लोकगीतमा तीज, देउसी-मैलो, रोपाइँ, विवाह, जात्रा तथा धार्मिक संस्कारसँग सम्बन्धित गीतहरू प्रशस्त पाइन्छन्। यस्ता गीतहरूले नेपाली समाजको सांस्कृतिक विविधता र सामूहिक पहिचानलाई संरक्षण गरेका छन्। उदाहरण—

आयो तीजको रहर,
माइती जाने रहर।।

यस प्रकारका गीतहरूले नेपाली महिलाको सांस्कृतिक अनुभव, पारिवारिक सम्बन्ध र सामाजिक परम्परालाई अभिव्यक्त गर्दछन्।

5.7.2 कुमाउँनी लोकगीतमा सांस्कृतिक चेतना : कुमाउँनी लोकगीतमा स्थानीय पर्व, देवी-देवता, प्रकृति, कृषि जीवन तथा सामाजिक संस्कारको प्रभाव देखिन्छ। कुमाउँनी गीतहरूले हिमाली जीवनपद्धति र स्थानीय संस्कृतिको संरक्षण गरेका छन्।

अल्मचाड़ा की मोहनी,
हंसनी किलै नै।।

यस गीतमा स्थानीय स्थान, भाषा र सांस्कृतिक पहिचानको भाव पाइन्छ। कुमाउँनी लोकगीतले क्षेत्रीय संस्कृति र सामूहिक स्मृतिलाई सुरक्षित राख्ने कार्य गरेको छ।

5.7.3 तुलनात्मक विश्लेषण : नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीत दुवैले सांस्कृतिक संरक्षणको महत्त्वपूर्ण माध्यमका रूपमा कार्य गरेका छन्। नेपाली लोकगीतमा राष्ट्रिय सांस्कृतिक विविधताको पक्ष बलियो देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा क्षेत्रीय पहिचान, स्थानीय भाषा र पर्वतीय संस्कृतिको प्रभाव बढी देखिन्छ। दुवैले मौखिक परम्परालाई जीवित राख्दै सांस्कृतिक निरन्तरता प्रदान गरेका छन्।

6. निष्कर्ष : नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरू हिमालय क्षेत्रका साझा सांस्कृतिक सम्पदा हुन्। यी लोकगीतहरू केवल मनोरञ्जनका माध्यम नभई समाजको सामूहिक चेतना, जीवनदर्शन, सामाजिक सम्बन्ध तथा सांस्कृतिक मूल्यका जीवन्त अभिलेखका रूपमा रहेका छन्। प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा अभिव्यक्त सामाजिक चेतनाका विभिन्न पक्षहरू—पारिवारिक सम्बन्ध, नारी चेतना, श्रम संस्कृति, प्रवासजन्य चेतना, नैतिक मूल्य, सामुदायिक भावना तथा सांस्कृतिक संरक्षण चेतना—को तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ।

अध्ययनबाट नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै लोकपरम्परामा समाजका आधारभूत मूल्य र मान्यताहरू समान रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। दुवै लोकगीतले परिवारलाई सामाजिक जीवनको केन्द्रका रूपमा स्वीकार गरेका छन् र पारिवारिक आत्मीयता, सहयोग तथा सम्बन्धको महत्त्वलाई स्थापित गरेका छन्। परिवारभित्रका सुख-दुःख,

विछोड, जिम्मेवारी तथा भावनात्मक सम्बन्धहरू दुवै लोकपरम्पराका प्रमुख विषय बनेका छन्।

नारी चेतनाको सन्दर्भमा नेपाली लोकगीतले महिलामाथि हुने लैङ्गिक विभेद, शिक्षाको असमान अवसर तथा सामाजिक अधिकारका प्रश्नलाई बढी स्पष्ट रूपमा उठाएको पाइन्छ। कुमाउँनी लोकगीतमा भने महिलाको श्रम, त्याग, पारिवारिक जिम्मेवारी तथा भावनात्मक अवस्थाको यथार्थ चित्रण बढी प्रभावकारी रूपमा भएको देखिन्छ। यसबाट दुवै लोकपरम्पराले महिलालाई समाजको सक्रिय र महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा स्वीकार गरेको स्पष्ट हुन्छ। श्रम संस्कृतिको अध्ययन गर्दा नेपाली तथा कुमाउँनी दुवै समाजमा श्रमलाई जीवनको आधारभूत मूल्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। नेपाली लोकगीतमा सामूहिक श्रम, सहयोग र सामाजिक सम्बन्धको पक्ष बलियो देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा पर्वतीय जीवन, महिलाको कठिन श्रम र आत्मनिर्भरताको पक्ष बढी प्रभावशाली देखिन्छ। प्रवासजन्य चेतनाका दृष्टिले दुवै लोकपरम्परामा रोजगारीका लागि घरबाट टाढा जानुपर्ने सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। नेपाली लोकगीतमा प्रवाससँग जोडिएको भावनात्मक पीडा, प्रतीक्षा र पारिवारिक विछोडको स्वर प्रमुख देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा प्रवासका कारण महिलामाथि थपिएको श्रम र जिम्मेवारीको यथार्थ बढी अभिव्यक्त भएको छ।

नैतिक मूल्य तथा सामुदायिक चेतनाका क्षेत्रमा दुवै लोकपरम्पराले सहकार्य, आत्मीयता, सामाजिक मर्यादा र पारस्परिक सम्मानलाई महत्त्व दिएका छन्। लोकगीतहरूले समाजमा विद्यमान सकारात्मक मूल्यहरूको संरक्षण गर्नुका साथै सामाजिक विकृति र असमानताप्रति सचेत गराउने कार्य पनि गरेका छन्।

सांस्कृतिक संरक्षणको दृष्टिले नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरू आ-आफ्नो समाजका भाषा, संस्कार, पर्व, परम्परा र जीवनपद्धतिका संवाहक रहेका छन्। नेपाली लोकगीतले व्यापक सांस्कृतिक विविधता र राष्ट्रिय पहिचानलाई अभिव्यक्त गरेको छ भने कुमाउँनी लोकगीतले क्षेत्रीय संस्कृति, स्थानीय भाषा र पर्वतीय जीवनको विशिष्टतालाई संरक्षण गरेको छ।

समग्रमा भन्नुपर्दा, नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतमा अभिव्यक्त सामाजिक चेतना मानव जीवनका साझा अनुभव, मूल्य र संवेदनामा आधारित छ। भौगोलिक सीमा फरक भए पनि दुवै लोकपरम्परामा परिवार, श्रम, सम्बन्ध, संस्कृति र सामाजिक सहअस्तित्वप्रतिको समान दृष्टिकोण पाइन्छ। यद्यपि स्थानीय सामाजिक परिवेश, आर्थिक अवस्था र सांस्कृतिक विशेषताका कारण अभिव्यक्तिका स्वरहरूमा केही भिन्नता देखिन्छन्। यस अध्ययनले नेपाली र कुमाउँनी लोकसाहित्यबीचको सांस्कृतिक अन्तरसम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै तुलनात्मक लोकसाहित्य अध्ययनका लागि नयाँ आधार प्रस्तुत गरेको छ।

7. अध्ययनका प्रमुख निष्कर्षहरू : प्रस्तुत अनुसन्धानबाट निम्न प्रमुख निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन्—

- 1. लोकगीत सामाजिक चेतनाको प्रभावकारी माध्यम हो।** : नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरूले समाजका मूल्य-मान्यता, जीवन अनुभव र सामाजिक यथार्थलाई अभिव्यक्त गरेका छन्।
- 2. दुवै लोकपरम्परामा सामाजिक समानताको भावना पाइन्छ।** : नेपाली लोकगीतले विशेषतः लैङ्गिक विभेद र सामाजिक असमानताको प्रश्न उठाएको छ भने कुमाउँनी लोकगीतले सामाजिक सम्बन्ध र आत्मीयताको पक्षलाई प्राथमिकता दिएको छ।
- 3. नारी लोकगीतको केन्द्रीय पात्र हुन्।** : दुवै लोकपरम्परामा महिलालाई परिवार, संस्कृति र समाजको महत्त्वपूर्ण संवाहकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।
- 4. श्रमलाई सामाजिक सम्मानको विषय बनाइएको छ।** : कृषि, पशुपालन, घरेलु कार्य तथा जीवनसंघर्षसँग सम्बन्धित श्रमलाई लोकगीतहरूले सम्मानपूर्वक प्रस्तुत गरेका छन्।
- 5. प्रवासले सामाजिक सम्बन्धमा प्रभाव पारेको छ।** : प्रवाससम्बन्धी लोकगीतहरूले आर्थिक आवश्यकता, पारिवारिक विछोड र भावनात्मक पीडालाई अभिव्यक्त गरेका छन्।

6. **लोकगीत सांस्कृतिक संरक्षणको माध्यम हो।** : भाषा, संस्कार, पर्व, धार्मिक विश्वास र सामाजिक परम्परालाई लोकगीतहरूले पुस्तान्तरण गर्दै आएका छन्।

7. **नेपाली र कुमाउँनी लोकपरम्परामा सांस्कृतिक समानता पाइन्छ।** : हिमालयी जीवनपद्धति, कृषि आधारित अर्थतन्त्र र पारिवारिक संरचनाका कारण दुवै लोकपरम्परामा धेरै समानता देखिन्छ।

8. **स्थानीय परिवेशका कारण विषयगत भिन्नता देखिन्छ।** : नेपाली लोकगीतमा सामाजिक परिवर्तन, समानता र भावनात्मक सम्बन्धको स्वर बढी देखिन्छ भने कुमाउँनी लोकगीतमा पर्वतीय जीवन, प्रवास र श्रमको यथार्थ बढी प्रभावशाली देखिन्छ।

8. सुझाव :

1. नेपाली तथा कुमाउँनी लोकगीतहरूको थप तुलनात्मक अध्ययन आवश्यक छ।
2. लोप हुँदै गएका लोकगीतहरूको सङ्कलन, अभिलेखीकरण र डिजिटल संरक्षण गरिनुपर्छ।
3. नयाँ पुस्तालाई लोकसाहित्य र लोकसंस्कृतिप्रति आकर्षित गराउन शैक्षिक पाठ्यक्रममा यसको समावेश गरिनुपर्छ।
4. लोकगीतमा अभिव्यक्त सामाजिक मूल्य र सांस्कृतिक चेतनालाई आधुनिक समाजसँग जोडेर अध्ययन गर्नुपर्छ।
5. नेपाली र कुमाउँनी लोकपरम्पराबीचको सांस्कृतिक सम्बन्धलाई अझ गहिरो अनुसन्धानको विषय बनाउन सकिन्छ।

9. सन्दर्भ सामग्री :

1. बन्धु, चूडामणि (2062)। **नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना**। काठमाडौं: साझा प्रकाशन।
2. Wellek, René & Warren, Austin (1956). *Theory of Literature*. New York: Harcourt, Brace & World
3. आचार्य, कृष्णप्रसाद। (2063)। लोकसाहित्य, पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध। कीर्तिपुर: क्षितिज प्रकाशन।
4. लामिछाने, कपिलदेव। (2068)। नेपाली लोकगीतको अध्ययन। काठमाडौं: विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि.
5. लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद। (2063)। लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य। काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
6. पन्त, कालीभक्त। (सम्पा./भूमिका)। हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास। (प्रयोग गरिएको संस्करणअनुसार प्रकाशन विवरण उल्लेख गर्ने।)
7. पराजुली, कृष्णप्रसाद। (2057)। नेपाली लोकगीतको आलोक। काठमाडौं: वीणा प्रकाशन प्रा. लि.
8. रावल, बेनीजङ्गम। (2063)। सन्दर्भ: लोकगीतका। काठमाडौं: भृकुटी एकाडेमिक पब्लिकेसन।
9. श्रेष्ठ, तेजप्रकाश। (2044)। अछामी लोक साहित्य। काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार।
10. शर्मा, नन्दा। (2068)। बाल लोक गीत। काठमाडौं: नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालय।
11. पोखरिया, देवसिंह। (2005)। कुमाउँनी लोकगीत। अल्मोडा: श्याम प्रकाशन।
12. पोखरिया, देवसिंह। (2008)। कुमाउँ की लोकसंस्कृति और लोकगीत। हल्द्वानी: अङ्कित प्रकाशन।
13. शर्मा, डी. डी. (2012)। उत्तराखण्ड के लोक साहित्य का आयामी परिदृश्य। हल्द्वानी: अङ्कित प्रकाशन।
14. शाह, इला। (2008)। कुमाउँनी लोकगीतों का समाजशास्त्रीय अध्ययन। हल्द्वानी: अङ्कित प्रकाशन।

•